

ABOUT A PARTICIPATION OF THE SARMATIANS
IN THE ORIGIN OF THE CHERNYAKHOVIAN CULTURE

The role of the Sarmatians in formation of the polyethnic Chernyakhovian culture is estimated as rather significant. The modern state of working out the chronology allows us to consider the question about the initial stage of the culture more minutely. We use the materials of 63 early complexes from 15 burial grounds and summarized data from other 6 ones.

In the basic area of early Chernyakhovian sites, there was no enough large body of previous Sarmatian antiquities. Therefore, the Sarmatians were unable to become a quantitatively noticeable part of the Chernyakhovian population, and, hence, its funeral rite with inhumation cannot be formed on the Sarmatian base. The poverty and dullness of Sarmatian features confirm this fact. Nevertheless, on the early stage of the culture, a certain interaction between the neighbor ethnoses existed, which became much stronger later on. The Sarmatians cannot be considered as the substratum of the Chernyakhovian culture. Their features are referred to a superstratum, since they were imposed upon the culture already formed in the process of its expansion to new territories. The idea about the Sarmatians' turning to a settled mode of life as the precondition of their inclusion into the membership of the Chernyakhovian culture carriers is false. They turned to a settled mode of life as a result of assimilation by Chernyakhovian tribes.

A. С. Русяева

ДОМАШНІ СВЯТИЛИЩА І КУЛЬТИ
В АНТИЧНИХ МІСТАХ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я VI—II ст. до н. е.

Стаття присвячена розгляду домашніх святилищ і культів доримського часу на засадах археологічних матеріалів у зіставленні з писемними та епіграфічними джерелами, які загалом до цього часу ще спеціально не досліджувалися.

Релігійні вірування понтійських еллінів в античний час формувалися в різних екологічних та соціально-економічних умовах; нерідко залежали від того, що було перенесено безпосередньо в період колонізації Північного Причорномор'я окремими групами іонійських та дорійських переселенців і що зрештою спромоглися зберегти та привнести нового їхні нащадки. Еллінська релігія пронизувала всі сфери життя людини: сім'ю (через численні сімейні обряди), рід, деми, фратрії, філи і, нарешті, поліс загалом¹. Дім (...) або сім'я (...) уважалися найголовнішою складовою поліса, для розвитку якого важливе значення мав релігійний менталітет не лише окремих громадян, а й кожної сім'ї.

Зосередження усіх основних божеств для громадського шанування на спеціально відведених ділянках у містах та за їх межами, спорудження храмів і олтарів, регулярне проведення численних свят не заважало еллінам влаштовувати обряди у власних будинках. Релігійний ритуал завжди був пов'язаний з молитвою, якщо це навіть було і найкоротше звернення до бога. Грецька молитва містила в собі щоденні надії та сподівання на краще майбуття, в ній звучали найрізноманітніші прохання².

Різні події, що відбувалися в кожній державі, місті, сім'ї та античному світі загалом (війни, перемоги або поразки, врожаї, засухи і голод, епідемії та тимчасові хвороби, народження й смерть, ініціації та шлюби, далекі подорожі, щасливі повернення або відсутність будь-яких звісток про родичів і друзів), вимагали від елліна провести той чи інший обряд не лише в громадському святилищі, а й у колі сім'ї або наодинці з собою в тому місці дому, яке було, за давньою традицією, відведено божествам — його охоронцям та захисникам.

Не менше значення мав і поховальний культ, який служив для укріплення роду й сім'ї, сімейних традицій та сімейної єдності, особливо у представників аристократичних родів. Вони найбільше цінували своє шляхетне походження, тому що саме воно насамперед відкривало їм шлях до щасливого життя. Отже, домашній культ шанованих еллінами божеств був однією з головних складових їхнього релігійного світогляду.

Під час розкопок житлових будинків в античних містах і поселеннях Північного Причорномор'я дослідники неодноразово звертали увагу на окремі приміщення, які відрізнялися від усіх інших наявністю різних олтарів або культових предметів, особливо статуєток божеств та уламків посуду з присвятними графіті. Найчастіше їх інтерпретували як домашні або сімейні святилища, рідше — як приміщення культового характеру, культові приміщення³.

Розглянувши сільські святилища Боспору, О.О. Масленніков виділив серед них дві великі групи за суспільним значенням: приватні (сімейні) та колективні (громадські)⁴. Оскільки шанування того чи іншого божества та різноманітні обряди відбувалися в житлових домах як складової кожного міста і поселення, то найприйнятнішим варто визнати термін «домашнє святилище», яке, звісно, адекватне сімейному⁵.

Однак дані про такі святилища у Північному Причорномор'ї ще не систематизовано. Не вирішено остаточно питання і про те, що слід розуміти під поняттям «домашнє святилище» і чи завжди з ним узгоджується домашній культ.

Археологічні джерела, що існують, дозволяють з певністю стверджувати, що деякі приміщення в будинках окремих, найчастіше заможних громадян античних міст дійсно були святилищами. Водночас ці джерела вказують на зовсім незначну кількість таких приміщень порівняно з численними різночасовими та різноманітними за розмірами й структурою житловими будинками. Звертає увагу й те, що у процесі детального аналізу житлових будинків С.Д. Крижицький зовсім не виділяє в них спеціальних приміщень — святилищ⁶. Отже, такі приміщення, ймовірно, не були масовими й традиційними або внаслідок того, що дуже мало збереглося залишків саме наземних частин будинків та їх інтер'єрів, дані про них зафіксовано лише в поодиноких випадках. Не виключено, що святилище в більшості жител, особливо малих розмірів, займало тільки певне місце у якому-небудь кутку, де були розміщені маленький олтарик та відповідні сакральні предмети.

Під час розкопок житлових кварталів знайдено чимало культових речей, насамперед теракотових, рідше скульптурних зображень міфологічних персонажів, олтариків, присвят, курильниць, амулетів, вотивів тощо, які загалом є надійною джерельною базою для вивчення релігійних уявлень населення, зокрема в тих містах, де ще й досі не відкриті міські теменоси, окремі храми і святилища.

Стосовно цих культових речей постає питання: належать вони до тих домашніх святилищ, залишки яких зовсім не збереглися, чи просто констатують факт домашнього культу божества, героя, героїзованого предка, для якого в будинку все-таки не було відведено спеціального приміщення. Адже більшість їх знайдена в культурних шарах і заповненнях підвалів, ям, цистерн, інших споруд, а не *in situ*⁷. Як утворювалися ці заповнення в кожному конкретному випадку, найчастіше достовірно не встановлено.

Як правило, уважається, що речові знахідки належать до тих житлово-господарських комплексів, де вони знаходились, хоча не виключена можливість, що в процесі відбудови і заміни однієї будівлі іншою, а також спеціального підвищення й нівелювання поверхні під нові будинки, ями та підвали могли засипатися привізною землею з тими матеріалами, які в ній містилися. Також за час життя в тому чи іншому будинку його мешканці зберігали культові речі для приношень у храми та для громадських обрядів, які проводились під час календарно-релігійних свят у кожному місті.

Загалом мало відомо, як у такому разі виглядає домашнє святилище і на які головні критерії варто спиратися в процесі його визначення. Зазначимо, що видатні дослідники релігії не наводять цей термін, хоча й розглядають домашні культу окремих божеств та домашні олтарі⁸. Водночас дослідники давньогрецької архітектури майже однозначно стверджують, що храми як сакральні житла божеств походять від поширених у кріто-мікенському світі жител типу мегаронів, в яких спеціальні приміщення призначалися для відправлення сімейно-родових культів. В них стояли олтарі та ідоли божеств.

За даними славетного переігета Павсанія, у столиці Спарти Лакедемоні Аполлон довго зберігав епіклезу Карней, за якою його називали «Домашній», тому що, за давнім переказом, він мав олтар у домі пророка Крия, сина Феокла, ще в період дорійського завоювання (Paus. III, 13, 2, 3). У Спарті був відомий і культ Посейдона Доматіта (Домашнього) (Paus. III, 14, 8). Особливою шанною ще з гомерівського часу користувався сучо домашній бог Зевс із різними епіклезами.

Виходячи з того, що святилище як просторова єдність містило у собі олтар, біля якого виконували різні обряди, або певний сакральний символ чи знак із функціями олтаря, можна припустити, що в житлових будинках та їх дворах знаходилося чимало подібного типу культових місць. Інша справа, що *in situ* їх виявлено надзвичайно мало, тому немає достовірних джерел для доказів того, що такі існували в кожному з них. Не претендуючи на остаточне вирішення цього питання, спробуємо розглянути ті домашні святилища, залишки яких більш-менш збереглися і не викликають сумнівів щодо їх інтерпретації.

У зв'язку з цим передусім варто згадати, що найголовнішим елементом релігійної ментальності еллінів, пов'язаної з сім'єю й будинком, було домашнє вогнище, яке повністю асоціювалося з богинею Гестією. Ще в гомерівському гімні Афродіті висловлено, що скромна божественна діва Гестія волею Зевса навічно посіла місце в центрі кожного будинку у вигляді вогнища; із благоговінням поклоняються їй у храмах і шанується вона усіма як найперша між божествами (Hom. Hymn. IV, 21—31).

Проте, на відміну від них, художні зображення Гестії маловідомі⁹. На постаменті величної статуї Зевса в Олімпії Фідій представив рельєфні зображення дванадцяти божеств, з'єднаних попарно за принципом бог — богиня між Геліосом та Селеною, де Гестію розміщено у парі з Гермесом. Таке надто незвичне і навіть дещо дивне для еллінської міфології поєднання цих божеств ще й досі викликає інтерес учених. Функції та причини сумісності згаданих божеств найглибше проаналізував французький дослідник міфології Ж.-П. Вернан¹⁰. Згідно з його концепцією, ця сакральна пара відображає найдавніший досвід еллінів у релігійній сфері, що має відношення до простору й руху в космічних масштабах, і загалом значно перевершує те, що у наш час розуміють під цими поняттями¹¹. За вченням філософів, Гестія — це сама Земля, яка займає центральне місце серед небесних сфер і тому є постійним вогнищем Всесвіту¹².

Здавна елліни шанували її у власних житлах, головним чином у символі — невгасимому вогні, який запалювали на олтарях у святилищах і в кожному будинку. Саме навколо домашнього вогнища відбувалися різні обряди, біля нього елліни молилися Гестії, її вітали, повертаючись додому з далеких мандрівок, першою називали у клятвах і молитвах, звернених до всіх богів. Особливу роль відігравав культ Гестії під час шлюбу, коли в дім вводили нову господиню і від факелів запалювали вогнище, та після народження дитини, яку на п'ятий день традиційно обносили навколо палаючого вогнища, знайомлячи її таким чином із невидимою богинею. На ці сімейні свята збиралися родичі, що супроводжувалося трапезами, але найпершою пригощали Гестію як найголовнішу покровительку і захисницю, що дає тепло, їжу, надихає силою і надією на благополучне майбуття¹³.

Отже, домашнє вогнище з давніх-давен як персоніфікація богині Гестії було місцем її культу, де нерідко разом із нею шанували й інших богинь та богів. У такому разі воно виконувало функцію олтаря, на якому спалювали маленькі шматочки тієї тварини, яку забивали задля здійснення якогось значного сімейного свята, або інші приношення після закінчення польових робіт (сівби, збирання врожаїв тощо).

Певно, внаслідок того що будівельні залишки наземних житлових будинків із долівками та відкритими вогнищами збереглися мало, ми можемо навести тільки поодинокі приклади культу Гестії.

Найхарактернішим для архаїчного часу є відкрите вогнище, розташоване майже в центрі одного з приміщень житлового будинку другої половини VI ст. до н. е. в Тірітаці на Боспорі Кіммерійському. Біля нього *in situ* стояли нижня частина глиняного олтаря для узливань, ритуальні посудини (клазоменська амфора, дві коринфські котли), чотири теракотових статуєтки і одна протома із зображенням богинь¹⁴.

Стосовно цього культового комплексу висловлено різні погляди. Так, В.Ф. Гайдукевич відносив його до кінця VI — початку V ст. до н. е. і пов'язував із культом жіночого божества родючості, яке буцімто одразу уособлювалося з Деметрою,

Афродітою, Кібелою та Артемідою¹⁵. В.І. Пругло вважає, що тірігакські статуетки другої половини VI ст. асоціювалися лише з образом Деметри¹⁶. Для умилостивлення цієї ж богині в домашнє святилище приносили теракоти, де їх ставили на олтар, за думкою С.Ю. Саприкіна, у дні збирання врожаю або сіви¹⁷.

Однак жоден із дослідників не звернув уваги на те, що культовий комплекс розміщували безпосередньо біля вогнища. Враховуючи саме цей факт, слід уважати, що в цьому приміщенні будинку найперше шанували Гестію разом із землеробськими богинями Деметрою та Корою, які водночас виступали і в ролі покровительок сім'ї.

Та найкраще культ Гестії можна прослідкувати в житлових будинках пізньокласичного та елліністичного часу в Керкінитіді. Саме тут відкрито чимало залишків будинків, в яких порівняно добре збереглися глинобитні долівки та домашні вогнища відкритого типу¹⁸.

Передусім привертають увагу великі приміщення (близько 23 м²), найчастіше розташовані у північній частині жител. У центрі кожного з них навпроти входу знаходилось вогнище. В.О. Кутайсов інтерпретує ці приміщення ойкосами — важливими кімнатами з головним сімейним вогнищем, навколо якого проводили свій час за повсякденними заняттями домочадці (переважно жінки-господині)¹⁹. З погляду дослідника, воно розділяло приміщення на дві половини: найближча до входу призначалася для хатньої роботи, а інша — для сну; крім того, зважаючи на незначні розміри будинків (близько 85—115 м²), кімнати, в тому числі й ойкоси, мали поліфункціональне призначення — тобто являли собою ще й кухні.

Дійсно, в жодному регіоні, не лише північнопонтійському, а й на всьому Понті Евксінському, якщо не загалом в еллінській ойкумені, не відомо поки що таких жител, в яких би так чітко були розташовані окремі приміщення, а особливо найбільше з них за площею з великим відкритим вогнищем посередині.

Варто зазначити деякі особливості: усі великі кімнати розміщено в найхолоднішому місці дому з північної, рідше північно-східної сторони; до всіх веде з двору широкий вхід, навпроти якого майже в центрі долівки розміщено вогнища; в більшості вони мають прямокутну в плані форму, ззовні обкладені кам'яними плитами або сирцевими цеглинами²⁰. За формою і внутрішнім наповненням це типові низенькі примітивні олтарі — есхари, аналогічні яким відкрито на ольвійських теменсах²¹.

За всіма означеними особливостями, такі кімнати були парадними з вогнищем-олтарем Гестії, культу якої у Керкінитіді явно надавали великого значення. Саме з нею керкінитські громадяни пов'язували найголовніші події у своєму житті, їй молилися, клялися її ім'ям, приносили жертвоприношення. Оскільки кімнати з її олтарями були в північній частині будинку, то Гестія виступає тут і в іпостасі захисниці від холоду. В найбільших кімнатах могла збиратися не лише вся сім'я під час родинних свят, а й інші родичі чи запрошені гості. В усіх випадках запалювали вогнище і Гестії як сакральній володарці дому, могутній і прихильній його покровительці віддавали належну шану. Водночас із нею могли шанувати й інші божества, культу яких найбільше визнавали мешканці дому.

На жаль, біля жодного з відкритих вогнищ не траплялося ніяких знахідок, які б в кожному конкретному випадку дали змогу детальніше торкнутися домашніх культів у Керкінитіді. Цілком можливо, якщо взяти до уваги добру збереженість вогнищ, що всі предмети культу періодично виносили, а сліди обрядів разом із золою прибирали. Приміщення з вогнищами-олтарями водночас з іншими функціями виконували роль і своєрідних святилищ Гестії.

Тільки в одному будинку в Керкінитіді, за думкою В.О. Кутайсова, знаходилось домашнє святилище, для якого було відведено північне кутове приміщення без виходу у двір, але з'єднане з прохідною кімнатою. В ній посеред глинобитної долівки знайдено вогнище відкритого типу, обложене ззовні сирцевою цеглою. На долівці виявлено скупчення предметів релігійного культу: протоми, світильник та вапняковий олтарик, які свідчать про приватний хтонічний культ²².

Проте на підставі саме яких даних зроблено такий висновок, залишається неясним, оскільки не вказано, чи стояли культові предмети в певному порядку і в якому місці приміщення, чи такі дійсно являли собою скупчення. У такому разі не виключено, що певні обряди, як і в домашньому святилищі в Тірігаці, відбувалися біля центрального вогнища, а предмети культу після їх завершення ставили в сусідню непрохідну кімнату. В кожній сім'ї, тим паче з малими дітьми або з інших причин,

існували власні правила щодо збереження сакральних предметів у будинку та проведення ритуальних дій.

В інших містах Північного Причорномор'я відкрито значно різноманітніші домашні святилища. Серед них особливий інтерес викликає святилище в будинку жерця Агроти в Ольвії²³. Це був один із найкращих житлових будинків елліністичного часу в центральній частині Верхнього міста з фасадом на Головну поздовжню вулицю неподалік від агори. Визначення імені господаря дому ґрунтується на знайденій під долівкою одного з підвальних приміщень невеликій мармуровій плитці з написом: «Агрота, син Діонісія, присвятив олтар Афродіті Понтії, як був жерцем, і вінок (ціною в) п'ять золотих»²⁴.

У будинку Агроти було дев'ять приміщень, чотири з яких мали підвали, великий, замощений кам'яними плитами двір та протирон. У південній стіні одного з підвалів була викладена велика ніша, а на його долівці виявлено залишки від двох прямокутної форми кам'яних олтарів. Л.М. Славін називає їх стовпами, але при цьому зазначає, що вони призначалися для культових цілей — встановлення на них невеличкого жертовника²⁵. Це загалом не суперечить тому, щоб інтерпретувати їх просто олтарями, тим паче що в цьому ж приміщенні, знайдено уламки архітектурних вапнякових деталей, які, певно, прикрашали олтарі.

Крім того, поряд з ними стояли два вотивні вапнякові олтаріки з рельєфними валиками. Серед численних культових предметів насамперед варто відзначити мармуровий рельєф Матері богів (Кібели)²⁶. Цілком можливо, що він стояв у ніші, яка традиційно ще з архаїчного часу пов'язувалася з її зображеннями.

В іншому підвалі цього ж будинку на північ від протирона поблизу від залишків кам'яного олтаря з жолобками і спеціально просвердленими дірками знайдено 19 уламків теракот та 2 фрагментовані форми, які свідчать про культ Деметри й Кори-Персефони²⁷. Майже всі теракоти були густо замазані товстим шаром білої обмазки, поверх якої простежуються залишки блакитної, рожевої і червоної фарб. На одному з уламків від жіночої фігурки у довгому хітоні під фарбою виявлено графіті, яке складається з імені Кори, двох дельт і двох магічних знаків²⁸. Більшість уламків статуєток належали саме цій богині.

У домашньому святилищі Агроти відбувався ритуал, основу якого, можливо, складало магичне поховання богині зерна та її символічне зішестя в підземний світ, де вона проводила частину року як дружина його володаря Плутона. У цьому аспекті особливо важливо те, що Агрота, син Діонісія, присвятив і цим божествам, але в іпостасі покровителів врожаїв, кам'яний олтар, в який було вмонтовано подібну до присвяти Афродіті Понтії мармурову плитку²⁹. В південно-західному кутку цього підвалу знаходилась напівкругла загородка, викладена з недбало обробленого каміння. Такого типу загородки відкрито на Західному теменосі, де вони служили для вотивних приношень.

Слід також зазначити, що в наземному приміщенні будинку Агроти неподалік від долівки з морської гальки було знайдено мармурову скульптуру Артеміди, яка нині отримала епітет Ольвійської³⁰. На підставі цього Л.М. Славін припускав, що ця парадна кімната також мала культовий характер³¹.

Загалом же весь комплекс знахідок у підвалах та наземному приміщенні, враховуючи численні фрагментовані архітектурні прикраси, свідчить про те, що тут були домашні святилища, пов'язані з різними божествами: підвальні зі хтонічними культурами — Деметри, Кори, Плутона, Матері Богів; наземні — Артеміди і Афродіті Понтії.

У такому разі вірогідно, що Агрота виконував періодично посаду жерця в різних святилищах цих богинь в Ольвії і уважав за потрібне відправляти обряди й у власному домі. Водночас не можна виключати і того, що його було вибрано жерцем лише один раз для служіння у міському святилищі Афродіті Понтії, а стосовно всіх інших богинь він лише бажав бути обраним.

Окрім того, варте уваги й те, що Агрота належав до родини відомого ольвіополіта Діонісія, який був жерцем Аполлона Дельфінія³². Сина Агроти Діонісія також було обрано жерцем цього бога, про що свідчить список ольвійських жерців-епонімів³³. Під час розкопок будинку Агроти знайдено фрагмент чорнолакової чаші з присвятою Аполлону³⁴. Побічно вона може вказувати, з одного боку, на те, що й Агрота теж обіймав виборну посаду жерця в Дельфініоні, а з другого — що в цьому ж будинку мешкали його батько Діонісій та син із таким самим ім'ям.

За іншими епіграфічними джерелами простежується, що впродовж III—II ст. до н. е. члени роду Діонісія, ім'я якого передавалося у спадок, служили жерцями в різних ольвійських святилищах, були проксенами делоського святилища Аполлона та феорами³⁵.

В сусідньому з будинком Агроти домі, який існував синхронно з ним і належав заможній родині, також відкрито домашнє святилище³⁶. Воно знаходилося у наземному приміщенні над засипаним підвалом. Тут стояло два низеньких кам'яних олтарі. Один з них мав спеціальні чашеподібні заглиблення для узливань; інший біля стіни, огорожений з одного боку вертикально поставленими плитами, певно, призначався для приношень божествам.

Зазначимо, що саме в цьому будинку знайдено декрет на честь одного з видатних діячів Ольвійського поліса, який було викрадено з Дельфініона і покладено на писом назовні на порозі, внаслідок чого в середній частині він був повністю стертий³⁷. Господар дому, ймовірно, настільки зневажав Ангестерія, що знехтував і тим, що на декреті було вирізьблено погруддя Аполлона біля круглого олтаря.

Цікаве домашнє святилище було влаштовано у великому будинку Верхнього міста в окремому підвалі зі стрільчастими нішами, із яких збереглася майже повністю лише одна³⁸. В них, ймовірно, стояли теракотові або кам'яні зображення божеств, зокрема Матері богів, культ якої набрав великої популярності в елліністичний період. Тут же знайдено і фрагмент її статуетки. В південно-східному кутку підвалу в долівку було вкопано нижню частину амфори з відрізаним дном, яка служила примітивним олтариком для узливань. У центрі цього приміщення виявлено залишки відкритого вогнища овальної форми, яке могло бути жертвовником Гестіхії, а разом із нею й інших божеств.

У житлових будинках Ольвії над засипаними підвалами виявлено ще декілька олтарів. Цікаво, що їх поставили після перебудов та ремонтних робіт у II ст. до н. е., засипавши попередньо підвали. Це наштотує на думку, що житла були зруйновані внаслідок землетрусу або іншого стихійного лиха, яке, за віруваннями ольвіополітів, пов'язувалося з підземними силами.

Н.О. Лейпунською під час дослідження житлових будинків у північно-східній частині Нижнього міста відкрито залишки двох кам'яних олтарів над засипаними підвалами³⁹. Біля них не виявлено культових речей, за якими можна було б встановити, на честь яких саме божеств тут відбувалися релігійні обряди. В одному будинку олтар був низеньким, квадратної форми, складений з двох шарів кам'яних плит висотою 0,25 м і розміром 0,90 × 0,90 м, середня частина була забутована дрібним бутовим камінням і землею, як і в міських святилищах. Олтар було розташовано в центрі приміщення, що, безумовно, вказує на те, що в ньому знаходилося домашнє святилище, в якому проводилися певні обряди.

В іншому будинку в цьому ж кварталі теж над засипаним підвалом у II ст. до н. е. функціонував значно більший за розмірами олтар прямокутної форми, з усіх боків оточений невисокими вертикальними плитами. Під час дослідження житлових кварталів в Нижньому місті знайдено численну кількість різноманітних культових предметів, зокрема теракот жіночих божеств, уламків скульптури, серед яких основне місце займає Мати богів. Можливо, що частина з них належала зруйнованим домашнім святилищам, які стали популярними серед заможних ольвіополітів у пізньоелліністичний час.

Для культів окремих божеств відводились місця в андронах та закритих дворах. У найбагатшому з них у Нижньому місті, відкритому ще Б.В. Фармаковським у 1909—1910 рр., долівка андрону у III ст. до н. е. була прикрашена мозаїчним «килимом»; біля стіни знайдено невеликий вапняний олтарик, дві поліхромні теракоти Матері богів та Афіні⁴⁰. Господар дому та його сім'я у той час шанували цих богинь, захисниць як міста, так і власного життя.

Загалом і в Ольвійському полісі, який утратив значну частину сільськогосподарської округи, саме їм надавалася перевага перед іншими богинями. Згідно з цим, ясно, що андрон, окрім прямого функціонального призначення, використовувався і як місце для домашнього культу. Можливо, що олтарі в ольвійських андронах, як і в Оліфії, встановлювали в центрі мозаїчних долівок⁴¹.

В елліністичний час херсонесити також влаштовували домашні святилища в окремих приміщеннях, в яких споруджували прямокутні олтарі з кам'яних плит. Рідше ці олтарі являли собою чотиригранні або круглі блоки. Деякі з них прикрашали рель-

ефними рослинними та геометричними орнаментами. Так, в будинку Аполлонія святилище було розміщено в невеличкому приміщенні з виходом у двір⁴². У центрі стояв квадратної форми олтар, викладений з охайно підтесаних плит. У цьому ж приміщенні знайдено чимало культових та вотивних речей: теракотові статуетки і теракотові олтаріки, світильники, рибні блюда, грузила, кам'яні гирі, значна кількість посуду. Можливо, що саме цей Аполлоній та троє його синів у період тяжкої економічної кризи надали Ольвії фінансову допомогу близько середини III ст. до н. е., за що вдячні ольвіополіти поставили їх статуї у місті⁴³.

При цьому варто зазначити, що в Ольвії та Херсонесі одночасно з'явилося чимало маленьких теракотових олтариків прямокутної форми з карнизом, акротеріями та рельєфними зображеннями на їх стінках однакових міфологічних сцен: Аполлон, який сидить на скелі з кіфарою в руках, та Артеміда, що стоїть перед ним; Посейдон та Амфітріта; Діоніс, менада та силен; Ніка увінчує трофей⁴⁴. В Ольвії такого типу олтаріки служили вотивами для святилищ Західного й Східного теменосів, використовувались, як і в Херсонесі, в домашніх обрядах для узливань. Олтаріки виготовлялися в кожному з цих міст, але, вірогідно, що зразки для них у III ст. до н. е. були завезені з Делоса⁴⁵, із яким обидва поліси мали у той час тісні контакти. Наявність такого олтаріка в домі мала свої переваги: він займав мало місця, і на ньому були зображені ті божества, до яких можна було звернутися з проханнями та молитвами.

Оригінальне святилище Аполлона, Артеміди та Латони відкрито в напіввіддільному приміщенні одного з великих будинків Херсонесу елліністичного часу, стіни якого були прикрашені розписами⁴⁶. У північно-східному кутку розташована кам'яна площа, на якій збереглася нижня частина вапнякового олтаря.

Тут же знайдено величезну кількість (понад 1500) фрагментів амфор III—II ст. до н. е. Серед вотивних і ритуальних посудин є кіліки, канфари, рибні блюда, різноманітні тарілочки, солонки аттичного виробництва другої половини IV—III ст., рельєфні чаші пергамського та делоського імпорту II ст. Керамічний комплекс яскраво відображає зміну ранішого аттичного посуду пізньоелліністичним рельєфним та розписним.

Як і в громадських святилищах, після жертвних трапез та узливань його спеціально періодично розбивали, але не виносили за межі сакрального приміщення. Фрагменти жіночих статуеток, знайдених разом із керамікою, нечисленні і не досить виразні, щоб мати чітке уявлення про те, наскільки точно їх можна зіставити з образами Артеміди та її матері Латони. Тому належність святилища божественній тріаді визначена завдяки графіті на різних посудинах (ААЛ, АР, АЛ, Л), які являють собою аббревіацію трьох імен і які можна інтерпретувати як присвяти Аполлону, Артеміді, Латоні⁴⁷.

В будинках інших херсонеситів, як в місті, так і на хорі, нерідко влаштовували примітивні маленькі святилища, в яких за елліністичного часу крім вищезгаданої тріади шанували Партенос, Геракла в іпостасі Сотера та Діоніса як покровителя виноградарства. Неодмінним елементом домашнього культу панеллініського героя був вапняковий рельєф з його зображенням або головний символ — палиця, яка, ймовірно, інколи виконувала і функції олтаря; рідше трапляються уламки глиняних скульптур і присвятні написи на посудинах⁴⁸.

Структура таких святилищ внаслідок поганої збереженості залишків будинків, садиб та укріплень маловідома, за винятком деяких із них. У цьому аспекті привертає увагу давно розкопане святилище в одній з багатих садиб на Страбововому Херсонесі⁴⁹. У великому приміщенні (близько 90 м²) відкрито кам'яний олтар і чимало фрагментованих теракот, у тому числі і глиняних скульптур місцевого виробництва, за якими встановлено, що тут шанували верховні божества Херсонеського поліса: Артеміду Партенос, Геракла і Діоніса.

Такі значні для сільської округи розміри святилища закритого типу свідчать про те, що в релігійних обрядах брали участь не лише господарі садиби, а й різні родичі та мешканці сусідніх земельних наділів на Маячному півострові⁵⁰. Не виключено, що тут знаходилось окреме родове святилище, в якому один або два рази за рік (навесні та восени) збирались всі родичі для проведення найголовніших свят на честь богів-захисників та рятівників, серед яких головне місце посідає Геракл.

В елліністичний час його нарівні з олімпійськими божествами шанували в різних містах Північного Причорномор'я. Оскільки в жодному з них поки що не відкрито його храмів або громадських святилищ з олтарями, то цілком вірогідно, що елліни

надавали перевагу домашнім обрядам, відводили для його статуй, статуєток, рельєфів, спеціальні місця в домах; у відповідні дні року приносили жертви, організували трапези з узливаннями, що було характерно для культу героя-бога ⁵¹.

У великих будинках на Боспорі також влаштовували домашні святилища в окремих приміщеннях, однак найвиразніше вони збереглися лише в окремих з них. Безсумнівно, що таких немало було, наприклад, в Горгіппії, судячи з того, що тут знайдено численну кількість культових речей під час дослідження житлових кварталів. Про одне з них свідчить мармурова скульптура Тюхе, яка сидить на троні з рогом Амалфеї у руці, різні теракотові статуєтки, явно ритуальна, спеціально розфарбована ліпна посудина у вигляді чоловічої фігури, орнаментований лутерій, чорнолаковий фігурний світильник із зображенням негритьянки з корзинкою на голові, численні вотивні мініатюрні посудинки, глиняні зображення пташок, грузильця, астрагали, велика золота намистина тощо ⁵².

Велику роль у релігійному житті еллінів за античної доби відігравав культ Зевса як усомогутнього бога, якого наділяли різноманітними епіклезями. В аспекті теми статті варто звернути увагу на такі його культові імена, як Геркей (Ερκεϊος) та Ктесій (Κτησιος), з якими він найчастіше виступав в іпостасі домашнього покровителя та охоронця, в тому числі й захисника власності ⁵³. Здавня з цим культом пов'язували олтарі, які споруджували у дворах житлових будинків і палаців.

Епіграфічними джерелами ці епіклези Зевса в північнопонтійських містах не засвідчено. Проте цікаво, що батько відомого херсонеського діяча Агасікла мав теофорне ім'я Ктесій, яке, певно, отримав тому, що в його сім'ї шанували Зевса Ктесія. Трапляється таке ім'я та похідні від нього і на Боспорі.

Вірогідно, що цього бога шанували і в Ольвії. Саме тут, як ніде у Північному Причорномор'ї, Зевс мав чимало епіклезі і посідав одне з головних місць у пантеоні. Оскільки з культом Зевса Геркея й Ктесія пов'язують дворові олтарі, то найкращим зразком такого може бути ольвійський Дім з олтарем III ст. до н. е. у Нижньому місті, про святилище в андроні якого згадувалося вище. У центрі вимощеного плитами перистильного двору цього будинку стояв кам'яний олтар, на підставі чого Б.В. Фармаковський вирішив, що тут знаходився ольвійський пританейон ⁵⁴. Проте подібні олтарі відкрито в багатьох дворах житлових будинків, зокрема на Делосі, в Олімпії й Пріенах, що дає змогу віднести його до такого ж типу споруд ⁵⁵.

Дійсно, цілком можливо, що багатий ольвіополіт у своєму великому домі мав змогу шанувати божества як в андроні, так і в оточеному колонадою дворі. Мабуть, на встановленому тут олтарі відбувалися обряди на честь Зевса Ктесія як захисника власності, що мало для багатой сім'ї неабияке значення. У такому разі її господар виступав у ролі жерця, прикрашав голову вінком, одягав святковий гіматій і здійснював жертвоприношення або узливання згідно з домашнім обрядом у культурі цього бога.

В інших дворах ольвійських будинків також трапляються залишки олтарів. Серед них найкраще зберігся примітивної форми олтар у будинку, розкопаному Н.О. Лейпунською в північно-східній частині Нижнього міста ⁵⁶. Він складався з кам'яної напівкруглої плити зі збитими краями розміром 0,96 × 0,63 × 0,24 м. На ній лежало три великі морські гальки, поруч стояла кам'яна «чаша» на розширеній ніжці, яка, можливо, була зроблена з канельованої підставки для лутерію. З обох боків олтар оточувала площадка з недбало оброблених плит різних розмірів і форм.

Подібного типу примітивні олтарі з тих самих гальок, які попередньо використовували як гирі і якір, відкрито на Західному теменосі ⁵⁷. Олтарі у вигляді купи необробленого каміння або гальок споруджували також в інших грецьких святилищах ⁵⁸. В Олімпії, де культ Зевса був панівним, знайдено аналогічні вотивні гальки ⁵⁹. Це наштговує на думку, що олтар із гальок у вищезгаданому будинку також пов'язувався з домашнім культом Зевса.

У південному кутку двора житлового будинку пізньокласичного часу в Керкінтіді також знаходився примітивний олтар. Він являв собою рівну тришарову площадку розміром 1,16 × 1,01 м: на нижню піщану основу товщиною близько 20 см було покладено гальки, які зверху залили вапняково-пісковим розчином і з усіх боків обмазали глиною задля кращого збереження. У південно-західному кінці площадки знаходився викладений плоским камінням напівкруглий виступ, на якому, вірогідно, стояв господар дому під час виконання обрядових дій. В.О. Кутайсов зазначив, що призначення цього об'єкта залишилось нез'ясованим ⁶⁰.

Однак про те, що тут знаходилось домашнє святилище з олтарем, крім наведе-

ного вище свідчить також наявність невисокої сакральної огорожі (з одного боку кам'яної, а з іншого — сирцевої), а також сліди від спалювання жертвоприношень. Поверхня площадки потріскалась, була сильно закопчена, шар чорної золи виявлено і навколо неї. Ці явні сліди культу у дворі найімовірніше належать до ритуальних актів під час шанування Зевса Геркея як охоронця всього дому, сім'ї та домашнього вогнища.

Таким чином, конкретні матеріали про залишки домашніх святилищ і відповідних культів VI—II ст. до н. е. в античних містах Північного Причорномор'я дозволяють визнати, що різноманітні культові предмети значно перевищують за кількістю не лише окремі приміщення в житлових будинках, в яких відбувалися релігійні обряди, а й загалом усі олтарі, знайдені за межами громадських сакральних ділянок. Звідсіля ясно, що наявність у тому чи іншому житлі уламків теракотових статуєток, — а саме вони є найпоширенішими з-поміж інших речей релігійного призначення, — ще не значить, що в ньому було відведено спеціальне приміщення для шанування божеств. Неодмінною ознакою його були олтар або відкрите вогнище типу есхарі, яке виконувало функції жертovníка. Класичним зразком такого домашнього олтаря і пов'язаного з ним культу Гестії були, безсумнівно, вогнища в центрі великих парадних кімнат у житлових будинках Керкінітиди.

Як видно з наведених фактів, власне святилищ з олтарями в північнопонтійських містах відкрито надзвичайно мало порівняно з усіма існуючими в них житловими будинками. З того, що вдалося простежити за опублікованими даними, закриті святилища в окремих приміщеннях характерні для жител багатих громадян. Цілком можливо, що в основному в них мешкали жерці. Звісно, відсутність олтарів у процесі дослідження того чи іншого будинку ще не є доказом того, що в ньому не проводили домашні обрядові дії на честь різних божеств, героїв та героїзованих предків. Прослідкувати це неможливо внаслідок того, що наземні частини жител майже не збереглися. Крім того, були й інші види ритуальної діяльності, після яких не залишилося жодних слідів або вони не привертати уваги дослідників. Адже невеличка ямка у дворі або в кутку глинобитної долівки могла служити примітивним олтарем для узливань. У кожному будинку знаходились печі, жаровні, відкриті вогнища, біля яких найчастіше відбувались різні обряди. Олтарі у дворах свідчать, що в античних містах Північного Причорномор'я вшановували, особливо в елліністичний час, Зевса Ктесія і Зевса Геркея. Домашні культу відігравали значну роль у формуванні релігійного світогляду сім'ї, видозмінювались у процесі політичного та економічного розвитку античних міст, сприяли збереженню традиційних обрядів, насамперед пов'язаних із домашнім вогнищем.

¹ Burkert W. Greek Religion: Archaica. Classical. — Oxford, 1985. — P. 247.

² Versnev H. Religious Mentality in ancient prayer // Faith, hope and worship. — Leiden, 1981. — P. 3—64.

³ Пор., наприклад: Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 77—86; Фурманская А.И. Памятники скульптуры из Тире // КСИА АН УССР. — 1960. — № 10. — С. 78—83; Вона ж. Розкопки Тіри в 1958 р. // АП УРСР. — 1962. — № 11. — С. 130; Славин Л.М. Кварталы в районе Ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 14, 29; Бабинов Ю.А. Эллинистические домашние алтари // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. — Киев, 1974. — С. 19—25; Сапрыкин С.Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI—IV вв. до н. э. (К вопросу о содержании обрядов земледельческих богинь на Боспоре) // Из истории античного общества. — Горький, 1983. — С. 61; Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 32; Кутайсов В.А. Античный город Керкинитиды. — К., 1990. — С. 106; Leipunskaia N.O. Excavations in the Lover City of Olbia. 1985—1992 // Echos du classique. Classical views. — 1995. — XXXIX. — N.S. 14. — № 1. — P. 39, 40; Алексева Е.М. Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 218 сл.; Золотарев М.И. О культуре божественной триады в эллинистическом Херсонесе // Боговете на Понта. — Варна, 1998. — С. 64, 65.

⁴ Масленников А.А. Сельские святилища античного Боспора // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — С. 126.

⁵ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — С. 24, 25; Вона ж. Религия // Археология Украинской ССР. — Киев, 1986. — Т. 2. — С. 554; Wasowicz A. Les lieux de culte des cites Pontiques // Atti. — 1984. — Vol. XI (N.S.1). — P. 194.

⁶ Див: Кржижцки С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. — Киев, 1971; Він же. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993.

⁷ Пор., наприклад: Худяк М.М. Терракоты // Ольвия. — К., 1941. — С. 85—103; Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — 1970. — Г1-11. — С. 25, 27, 31, 37 сл.; Бабинов Ю.А. Указ соч. — С. 19—25; Він же. Посвятительные граффити из Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1970. — № 4. — С. 73—79; Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа терракот из Ольвии // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Киев, 1982. — С. 58—76; Алексеева Е.М. Вказ. праця. — С. 218, 221, 229 сл.

⁸ Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976. — Bd. I. — S. 72 f., 337, 403 ff., 848.

⁹ Серед численних статуй різних божеств, які побачив Павсаній, подорожуючи Елладаю, названо лише одну статую Гестії, яку було встановлено поряд зі статуєю богині миру Ейреною в афінському пританей (Paus. I, 13, 3). Водночас він зазначив, що в Олімпії найперше приносили жертви Гестії, а вже після неї Зевсу Олімпійському та іншим божествам (Paus. V, 14, 5).

¹⁰ Vernant J.-P. Mythe et pensee chez les Grecs: Etudes de psychologie hist. — Paris, 1985.

¹¹ Vernant J.-P. Op. cit. — P. 156—160.

¹² Vernant J.-P. Op. cit. — P. 215.

¹³ Nilsson M.P. Op. cit. — S. 78, 337, 338.

¹⁴ Гайдукевич В.Ф. Вказ. праця. — С. 77—86.

¹⁵ Там же. — С. 86; Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 38.

¹⁶ Пругло В.И. Терракоты из Тиритаки // САИ. — 1970. — Ч. 2, Г1-11. — С. 90, 91.

¹⁷ Сапрыкин С.Ю. Вказ. праця. — С. 61.

¹⁸ Кутайсов В.А. Вказ. праця. — С. 87 сл.

¹⁹ Там же. — С. 109.

²⁰ Там же. — Рис. 67, 68.

²¹ Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 134, 135. — Рис. 3.

²² Кутайсов В.А. Вказ. праця. — С. 106.

²³ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 6—11; Леви Е.И. Вказ. праця. — С. 31, 32; Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 56—58.

²⁴ НО, 68; Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // Ольвия. — 1975. — С. 92—97.

²⁵ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 7.

²⁶ Там же. — С. 7, 8; Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 110.

²⁷ Русяева А.С. Культ Кори-Персефони в Ольвии // Археология. — 1971. — № 4. — С. 35, 36.

²⁸ Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 57. Рис. 28, 1.

²⁹ НО, 70; Белецкий А.А. Вказ. праця. — С. 97, 98.

³⁰ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 10. — Рис. 4.

³¹ Там же. — С. 10.

³² Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 207, 208.

³³ IOSPE. I (2). 201.

³⁴ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 10.

³⁵ Русяева А.С. Религия и культы... — С. 207, 208; Лейпунська Н.О. Новий напис з Ольвії // Археология. — 1990. — № 3. — С. 118—122.

³⁶ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 14.

³⁷ Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51 сл.

³⁸ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 29, 30.

³⁹ Leipunskaya N.O. Op. cit. — P. 39. Pl. 9. Користуюсь нагодою висловити подяку Н.О. Лейпунській за надану інформацію про ці олтарі.

⁴⁰ Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — С. 8 сл.

⁴¹ Пор.: Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House. Excavations at Olynthus. — Baltimore, 1938. — Part VIII; Леви Е.И. Вказ. праця. — С. 40—43, 50—57.

⁴² Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Т. 7. — С. 144, 145, 159, 160.

⁴³ НО, 28, 29; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 209—217.

⁴⁴ Терракоты Северного Причерноморья. — Ч. 1. — Табл. 21, 1—4, Ч. 2. — Табл. 13, 4, 4а.

⁴⁵ Пор: Delos. — 1938. — Vol. XVIII. — Pl. CXI.

⁴⁶ Золотарев М.И. Вказ. праця. — С. 64, 65.

⁴⁷ Соломоник Э.И. О культе Артемиды в Херсонесе // АИУ. — 1968. — Вып. 4; Вона ж. Введение // Граффити античного Херсонеса. — К., 1978. — С. 7; Золотарев М.И. Вказ. праця. — С. 65.

⁴⁸ Сапрыкин С.Ю. О культе Геракла в Херсонесе и Гераклее в эпоху эллинизма // СА. — 1978. — № 1. — С. 38—52; Столба В.Ф. Новое посвящение из Северо-Западного Крыма и аспекты культа Геракла в Херсонесском государстве // ВДИ. — 1989. — № 4. — С. 55—70.

⁴⁹ Костромичева Т.И., Шевченко А.В. Домашнее святилище на Страбовом Херсонесе // Херсонес. сборник. — 1996. — Вып. 7. — С. 159—163.

- ⁵⁰ Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. — Киев, 1999. — С. 82, 83.
- ⁵¹ Див. літ.: Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 140—142; Сапрыкин С.Ю. О культе Геракла... — С. 38 сл.; Столба В.Ф. Вказ. праця. — С. 55 сл.; Алексеева Е.М. Вказ. праця. — С. 214—219.
- ⁵² Алексеева Е.М. Вказ. праця. — С. 122, 234.
- ⁵³ Див. літ.: Nilsson M.P. Op. cit. — S. 402—406; Schwabl H. Zeus. — München, 1978. — Sp. 309, 310, 326, 327, 351, 352.
- ⁵⁴ Фармаковский Б.В. Вказ. праця. — С. 8 сл.
- ⁵⁵ Див. літ.: Леви Е.И. Вказ. праця. — С. 49—57.
- ⁵⁶ Leipunskaya N.O. Op. cit. — P. 35, 36. Pl. 6.
- ⁵⁷ Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии... — С. 133.
- ⁵⁸ Yavis Ph.D. Greek Altars. Origin and Typology. — St. Louis, 1949. — N 86.
- ⁵⁹ Guarducci M. Epigrafia greca. — Roma, 1974. — Vol. III. — P. 48, 49.
- ⁶⁰ Кутайсов В.А. Вказ. праця. — С. 87.

Одержано 25.02.2001

А.С. Русяева

ДОМАШНИЕ СВАТИЛИЩА И КУЛЬТЫ В АНТИЧНЫХ ГОРОДАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ VI—II вв. до н. э.

В статье рассматриваются данные о домашних святилищах и культах в античных городах Северного Причерноморья VI—II вв. до н. э. Несомненная особенность отдельных богатых домов — устройство специальных помещений с алтарями, которые можно считать домашними святилищами закрытого типа, куда доступ посторонним был запрещен. Не исключено, что в большинстве они принадлежали жрецам. Классический образец домашнего культа Гестии представляют собой открытые очаги в центре больших парадных комнат в Керкинитиде. На основании находок алтарей в дворах жилых домов автор считает, что в северопонтийских городах почитали Зевса Ктесия и Зевса Геркея как защитника дома, семьи и имущества. Домашние культы на протяжении всего рассмотренного периода имели важное значение в формировании религиозного мировоззрения каждой семьи, видоизменялись в процессе политического и экономического развития городов, способствовали сохранению традиций в проведении определенных обрядов, прежде всего связанных с культом домашнего очага.

A.S. Rusyaeva

DOMESTIC SANCTUARIES AND CULTS AT ANCIENT TOWNS OF THE NORTH BLACK SEA REGION IN THE VI—II CENTURIES BC

The paper considers diverse data on domestic sanctuaries and cults at the ancient towns of the north Black Sea region of the VI—II centuries BC. An obvious peculiarity of separate rich houses consists in the building of special rooms with altars, which can be considered as domestic sanctuaries of the closed type with no admittance for strangers. It is not improbable that they mostly belonged to priests. A classical sample of the domestic cult of Hestia is given by open hearths at the center of large main rooms at the town of Kerkinitis. Based on the findings of altars in the courtyards of dwellings, the author considers that peoples at north-Pontic towns revered Zeus Ktesius and Zeus Herkei as defenders of home, family, and property. During the whole period under study, domestic cults were of great importance in formation of the religious outlook at every family, changed in the process of political and economic development of towns, and assisted the preservation of traditions in the implementation of certain rites related, first of all, to the cult of domestic hearth.